

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Obadiah, the Norman Proselyte, Notator of the First Known Hebrew Melody /
עובדיה הגר הנורמנדי הרושם הראשון של מנגינה יהודית

Author(s): אלכסנדר שייבר and Alexander Scheiber

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 366-371 (כרך חוברת) תמוז תשכ"ה

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23591245>

Accessed: 11-09-2017 16:25 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

עובדיה הגר הנורמנדי הרושם הראשון

של מנגינה יהודית*

מאת אלכסנדר שייבר

יחיד במינו הוא בגניזה אותו קטע בן דף אחד, שהיה פעם באוסף א. נ. אדלר בלונדון ועתה הוא נשמר בספרייה של בית המדרש לרבנים בניו-יורק מס' 4096¹. הדף מכיל פיוט המתחיל במלים "מי על הר חורב העמידי", עם תוינגינה קדומים (נוימות). דף זה כבר נכתבה עליו ספרות שלמה². א. מ. פירדלנדר קובע: "זהו כהי העברי היחיד, שיש בו נוימות, אשר נתגלה עד כה"³. א. ורנר עוד מוסיף באמרו: "עכשו זהו כתב היד עם תוינגינה הקדומים ביותר ביהדות... כתב היד כתוב בנוימות, שהיו בשימוש הכנסייה הרומית במאה הי"ג"⁴. ש. ברוך מסכם את תוצאות החקירה במלים הבאות: "המעתיק של הפיוט... מוסיף לנוסח נוימות, שפותחו על ידי הכנסייה הרומית"⁵. ה. אבנארי פירסם בתחילה תצלום מהעמוד הראשון של כתב היד⁶. לאחר מכן הקדיש לו מחקר שלם בהצגת הצילום של כל שני העמודים ובהעתקת הנוסח ותוי הגינה⁷.

בהתבונני בצורה של הכתב בצילום שבמחקר, עמדתי משתאה. הרי הכתב הזה מוכר לי כל כך. אך מניין? פתאום צף במוחי שזהו כתב ידו של עובדיה הגר הנורמנדי.

פרטים על עובדיה ידועים לנו אך ורק מהגניזה. מוצאו מאופידו שבדרום איטליה. אביו היה אציל נורמנדי ("שר גדול"): דרודרוכס (Dreu-Droco)⁸. אחיו התאום, רוייריוס-

* יידי הפרופסור נחום גולב פירסם לפני זמן מה ב-"*Journal of Religion*" מאמר שמסקנותיו העיקריות דומות למסקנותי במאמרי זה. אני משתמש בהזדמנות זו כדי לקבוע את זכותי לראשונות בתגלית זו. במכתב מיום 15 לנובמבר 1964 הבאתיה לידיעתו של מנחם שמלצר, ספרן בית המדרש לרבנים בניו-יורק. ביום 18 לדצמבר הודעתי עליה במכתב גם לפרופ' נחום גולב אשר מסר לי בתשובתו שאף הוא הגיע למסקנה דומה בסוף חודש נובמבר 1964. ידיעה על תגליתי נחפרסמה ב-*Isr. Wochenblatt* כרך LXV ביום 26 לפברואר 1965.

1. עיין *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler*, קמברידג', 1921, עמ' 43. עם צילום העמוד הראשון (ציור 40).
2. עי' א. סנדראי בספרו *Bibliography of Jewish Music*, ניו-יורק, 1951, עמ' 9, מספ' 139.
3. Facts and Theories Relating to Hebrew Music ב-*JRAS Cent. Suppl.*, בשנת 1924, עמ' 100. עם צילום הדף השלם.
4. עי' בשנתון *PAAJR*, ט"ו, 1946-1947, עמ' 226-227.
5. עי' בספרו *A Social and Religious History of the Jews*, כרך ז', פילדלפיה, 1958, עמ' 282.
6. עי' ב-*MGG*, כרך ו', 1958, עמ' 224-225, טבלה 12/1.
7. עי' מאמרו "מי על הר חורב העמידי" בתצליל, ד', תשכ"ד, עמ' 5-9.
8. עי' מ. מוסי בקובץ *Bulletin de la Société des Antiquaires de Normandie*, נ"ג, 1955-1956, עמ' 363-366. את השם Drogo מצאנו בין הנורמנדים, עי' *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis*. . . auctore Gaufrido Malaterra, בולוונה, 1928, עמ' 14.

גריה, היה אביר נורמנדי והוא עצמו, יהנס־גואן, כומר או נזיר. שנה לאחר הקדשתו הוא רואה חלום שבהשפעתו הוא מתגייר בשנת 1102, וקורא לעצמו בשם עובדיה. למניעים כגון אלה להחלפת הדת מצויות הקבלות. באותו זמן ממש — בהתחלת המאה הייב — עובר יהודה בן דוד הלוי מקלן לדת הנוצרית גם כן בהשפעת חלום ונקרא בשם הרמן. ביצירתו *Opusculum de conversione sua* הוא מתאר את קורות התנצרותו.⁹ בהשפעת שני חלומות התאסלם גם שמואל אלמגרבני בשנת 1163 בעיר מראגה (אזריב־דואן)¹⁰. נוסף על כך הניעה גם חויה מתקופת ילדותו את עובדיה להחלטת גיורו. הוא עצמו מספר, שבימים ההם עזב אנדריאס הארכיאפיסקופוס של בארי את כהונתו, הלך לקושטא, נתגייר ומפני רודפיו ברח משם למצרים. דרכו של הארכיבישוף אנדריאס (1062—1078) לקושטא מתאמת עכשו גם על פי מקורות כנסייתיים.¹¹

מסתבר שגם עובדיה נאלץ היה — בגלל רוגזה של משפחתו ומחשש נקמת הכנסייה — לברוח. הוא מבקר בקהילות יהודיות שבבבל, סוריה, ארץ ישראל ומצרים ומקבל מהן די פרנסתו ודי מחסורו. מסתבר, שהוא השתקע סופית בפוסטאט, היות וכאן נמצאו יצירותיו. כל המתגיירים מאירופא היו עוברים דרך מצרים, מאחר שתחת שלטון הפאטמים — בתקופתם של אלמסתנצר ואביו — ישבו היהודים בארצם בשקט ובשלווה. וכך הגיע למצרים בין השנים 1006—1008 אותו גר צדק — ובוודאי איש הכנסייה — אשר נ. גולב מזהה אותו עם וצלינוס, כומר לדוכוס קונרד בגרמניה בימי היינריך השני.¹² וגם אותו הגר העני ועלום־השם שבאגרתו — אשר מצאתיה לא מזמן בקמברידג' — מבקש את עזרת שתי הקהילות היהודיות בקהיר.¹³

עובדיה עלה על כולם בכשרונותיו. הוא סיגל לעצמו יפה את הלשון העברית כבר בבגדאד ובסגנון מקראי מעולה ממש כתב את יומנו. הקטע הראשון ממנו נתגלה באוסף אדלר (כעת בגנזי בית המדרש לרבנים בני־יורק)¹⁴. הקטע השני השלישי¹⁵ והרביעי¹⁶ בקמברידג' והחמישי — ההתחלה, בו הוא מדבר על מוצאו — בגנזי קויפמן בכודפשט¹⁷. השכלנו

9. עי' *Hermannus quondam Judaeus Opusculum de conversione sua*, הוצ' ג. נימייר, וויי־מר, 1963, עמ' 70—71.

10. עי' בספרו *Ifḥām al-Yahūd*, הוצ' משה פרלמן, ניר־יורק, 1964, עמ' 81—85, 102.

11. עי' ב. בלומנקרנץ ב־ *Journal of Jewish Studies*, י"ד, 1963, עמ' 33—36; א. שייבר, שם, ט"ו, 1964, עמ' 159—160.

12. עי' מאמרו בספונות, ח', תשכ"ד, עמ' פ"ז—ק"ד.

13. עי' א. שייבר בספר היובל לישראל ברודי. לונדון, תשכ"ה.

14. פירסס א. נ. אדלר ב־ *REJ*, ס"ט, 1919, עמ' 129—134.

15. הדפיסס י. מאן, שם, פ"ט, 1930, עמ' 245—259.

16. עי' ש. ד. גויטיין ב־ *JJS*, ד', 1953, עמ' 74—84.

17. פירסס א. שייבר בקרית ספר, ל', תשט"ו, עמ' 93—98; וב־ *Acta Orientalia Hung.*, ד', 1954, עמ' 271—296.

להוכיח שיומן זה הגיע לידינו בכתב ידו ממש. הוא העתיק לעצמו לתוך חוברת אחת את תפילות השבת דף אחד מחוברת זו מצוי בסינסינטי ועליו הקולופון: "הוא עובדיה הגר כתב בידו" (סי' HUC מספ' 8) ¹⁸. בהשוותנו אותו אם הכתב של היומן מתברר, ששניהם מתחת יד אחת יצאו. לאחרונה מצאתי באוסף אדלר דף אחד (מספ' 3579³) שהוא קטע מס' הפטרות, שהעתיק עובדיה לצרכיו הפרטיים. כפי הנראה, הוא היה מעתיק לעצמו את הספרים הדתיים החיוניים ביותר למען יהיו שמורים אצלו בספרייתו. באיזו מידה היה מקפיד בסידור כתביו, על כך מעידה ההוכחה המעניינת שמצאתי אשתקד באוכספורד. בבדליאנה נמצא אותו מכתב המלצה אשר ברוך בן יצחק, רבה של חלב, כתב למענו אל הקהילות היהודיות (סי' Heb. a 3, עמ' 10a/b). את החלק הראשון של המכתב פירסם ש. א. ורטהיימר בהערה הבאה: "מכאן ואילך חסר מכתב היד" ¹⁹. בוודאי, כי בזמן שהוא השתמש בו טרם נמצא המשכו. אולם לאחר מכן נתגלה גם ההמשך, כי כיום הוא מחובר משני חלקים. את ההמשך הדפיס י. מאן ²⁰. מצאתי, כי מעבר למכתב כתב עובדיה עצמו את השורות הבאות: "האגרת הזאת [כתב אותה בידו רבי[נו ברוך] הרב הגדול והמובהק נט' מש בן [רבינו יצחק] ק נע וכתב רבינו ברוך את האיגרת הזאת להיותה ביד עבדיה הגר אצל כל קהלות ישראל אשר הוא הולך אליהם" ²¹. הסגנון והרכב המשפטים המיוחדים לו ושהם מוזרים במקצת ליהודי מלידה מעידים על כך שהוא היה המנסח וגם הכתב הוא שלו. נראה שהנטייה הזאת לכתובה נותרה במשפחתו. בבדליאנה מצוי קטע אחד המכיל פיוטים. הקולופון שלו בניסוח הכבד מלמד אותנו כי המעתיק היה אליה בן עובדיה הגר. אמנם, יתכן, שמישהו אחר העתיקו עבורו (סי' Heb. f. 99, עמ' 36^a):

מה שנעשה על שם העבד

הצעיר קטן התלמידים (?)

אליה ברבי עובדיה

הגיר חזק ונתחזק

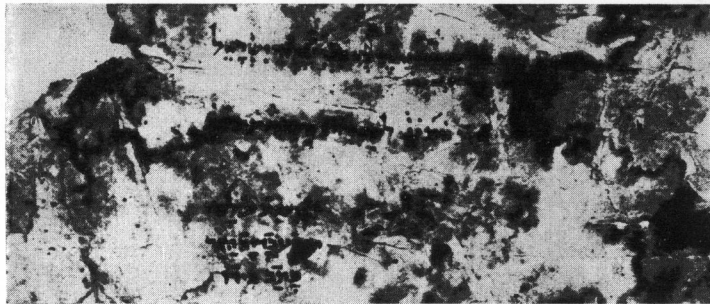
וכותיב זה

לי וזק ²²

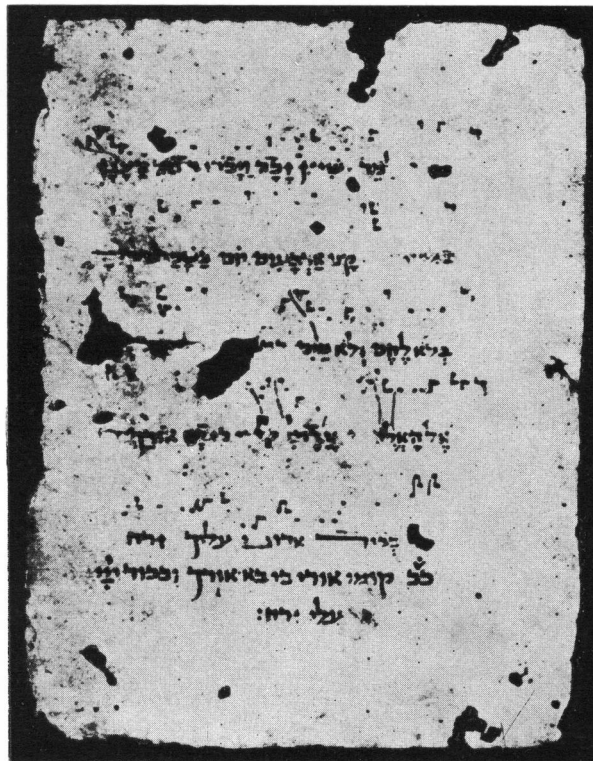
אמן לנצח סלה וכן יהי רצון

אני נער וחסר למוד אילי למדיני

18. עיי' שייבר, שם, עמ' 272, 291. הספרות על עובדיה נרשמה ע"י ש. שקד בספרו *A Tentative Bibliography of Geniza Documents*, פריס-האג, 1964, עמ' 39, 51, 113, 157, 201.
19. עיי' בספרו גנזי ירושלים, ב', ירושלים, תרס"א, עמ' ט"ז—י"ז.
20. עיי' ב-REJ, פ"ט, 1930, עמ' 247—249.
21. עיי' י. מאן, שם, עמ' 247, הע' 1.
22. וורע קדשי.

כתב ידו של עובדיה הגר
(כ"י H.U.C. מס' 8)

הפיוט "מי על הר חורב העמיד" עם תוי נגינה קדומים
(כ"י אדלר 4096)

ועתה בבואנו להשוות את כתבי היד של עובדיה הידועים לנו עד כה עם הדף המכיל נוימות נווכה שהכתב הוא זהה: צורת האותיות, שיטת הנקוד, כתיבת השם (יִי), שאין לו הקבלה בשום מקום אחר²³. נותר רק קושי אחד והוא, שכל כתבי היד שלו נכתבו על נייר ואילו הקטע הזה — כשם שציינו ח. אבנארי²⁴ וא. יערי²⁵ — נכתב על קלף. אולם מ. שמלצר (ניריוורק), תלמידי המצויין לשעבר, שלו אני חייב תודה גם עבור התצלום, הודיע לי על פי בקשתי, שגם הקטע הזה כתוב על נייר. זאת ועוד: מצויים בו שרטוטי קוים כמו ביומנו (בכ"י קויפמן הם נראים ברור). והכל על מקומו בשלום מונח.

לאור האמור לעיל הבה נבדוק באיזו מידה תומכת קביעתו של כותב תולדות המוסיקה את תוצאת מחקרנו הפליאוגרפי. נמנה כמה מהם: "...סגנון זה וצורתו הכללית של הכתב מסמיכים אותו לכתבי נוימות איטלקיים מתחילת המאה ה-12" (אבנארי, שם, עמ' 5). נזכור נא, שמוצאו של עובדיה הוא מאיטליה הדרומית והוא כתב "במכתב האלהים ובלשון העבריים" אך ורק אחרי שנת 1102. "מכל מקום מתייחס כתב התוים במיסמך זה לתקופת מסעי הצלב, ומעיד כי כותבו היהודי היה מצוי אצל תורת המוסיקה האירופית-נוצרית" (אבנארי, שם, עמ' 6). דום אנדרי מוקירו ותלמידיו עוד מרחיקים לכת באמרם: "אפשר לראות, שהסופר לא היה מנוסה בכתיבת הנוימות מימין לשמאל, כי היה רגיל בכתיבה משמאל לימין"²⁶. כמעט הודאה מפורשת, שמעתיק התוים היה נוצרי. ניבא ולא ידע מה ניבא. ועובדיה הרי באמת היה פעם נוצרי, כומר או נזיר.

ידיעות המוסיקליות היו לו בזכות עברו. בבתי החינוך לכמרים ולנזירים היו מלמדים את כתיבת הנוימות²⁷. בעקבות הריפורמות של גידו האריזואי כבר היו לימודי המוסיקה הכנסייתית אחידים באותה תקופה באיטליה, צרפת, ספרד ואנגליה²⁸. לשרות הריפורמה המוסיקלית עמדו במיוחד המנזרים²⁹. אין בידינו פרטים על שיטת למוד המוסיקה בראשית המאה ה-12 בדרום איטליה. אולם מצויים נתונים מתקופה יותר מאוחרת למשל

23. עי' י. ב. לויטרכב ב־*PAAJR*, ב', 1930—1931, עמ' 39—67; א. שייבר ב־*AO*, ד', 1954, עמ'

282, 290. 24. בתצליל, ד', תשכ"ד, עמ' 5.

25. בספרו החדש תולדות הג שמחת-תורה. ירושלים, תשכ"ד, עמ' 474.

26. עי' ברשימה הנוכרת *Catalogue... of Elkan Nathan Adler*, עמ' 156d.

27. עי' פ. ווגנר בספרו *Neumenkunde*, ליפסיה, 1912, עמ' 285.

28. עי' J. S. Van Waesberghe בספרו *De musico-paedagogico et theoretico Guidone Are-*

tino eiusque vita et moribus, פירנזה, 1953, עמ' 47 והלאה. לצערי לא יכלתי לרכוש יצירה אחת של הסופר, החשובה לנו מאד למחקרנו: *School en Muziek in de Middeleeuwen*, אמשטרדם, 1949.

29. עי' א. אורשפרונג בספרו *Die katholische Kirchenmusik*, פוטשדם, 1931, עמ' 93—94; א. ט.

הולמס בספרו *Daily Living in the Twelfth Century*, מדיסון, 1952, עמ' 236—237; פ. ל. הריסון

בספרו *Music in Mediaeval Britain*, לונדון, 1958, עמ' 32. (מודה אני להסתוריון המוסיקה ב. רייצקי עבור חלק מן הנתונים הביבליוגרפיים).

מהונגריה. תקנה אחת מהמאה הי"ד של כמרים הונגריים קובעת "quando prima campana sonare incipiet ad vespervas vel pulsari et sic usque sero vocabunt scolares huiusmodi ad cantum scribendum pro die vel diebus futuris".³⁰ החניכים היו רושמים אפוא את השירים לחג או לחגים הקרובים. האם היו כותבים את הנוסח לבד, או היו רושמים גם את תוי הנגינה (נוימות), דבר זה טרם הוברר, יען כי לא תמיד היה אותו אדם הכותב את הנוסח (scriptor) וגם הרושם את תוי הנגינה (notator). מכל מקום מצויה בידינו דוגמה מציאותית כבר מהמאה הי"ב. לפי דעתו של החוקר ההונגרי, ל. מזאי, נכתבה האנטיפונלה של סקספהרוור (שמורה כעת בגרץ) על יסוד הכתבה בבית הספר של הדום במחצית הראשונה של המאה הי"ב,³¹ כלומר, בדיוק בזמנו של עובדיה.

מובן שהיהודים לא הכירו את הנוימות של הכנסייה הקתולית, כי גם לא היו נזקקים להן. הלא הם השתמשו לסימון הנגינה בטעמים. זאת ועוד: אין להעלות על הדעת שיהודי היה רושם את המנגינות של הפיוטים, שהיו כל כך שגורות בפיו. במזרח היה נהוג שגם הציבור היה שר את הפיוטים. על כך משמשים לנו עדות חשובה דברי שמואל אלמגרי במראגה: "הם הוסיפו עליהם נגונים רבים. התאספו בשעת התפלה כדי שיקראו וישירו את הפיוט (חזאנה). ההבדל בין התפילה לבין החזאנה הוא בכך, שהתפילה נאמרה בלי נגון ועל ידי החזן בלבד, לעומת זאת בחזאנה כל הציבור היה עוזר לחזן באמירה ובזמרת הנגון".³² לדעתו של א. יערי גם הפיוט "מי על הר חורב העמידי" נאמר במנגינה "על ידי חזן וקהל. החזן אמר כל חרוז המתחיל במלת־השאלה: מי? והקהל השיב בפזמון: כמשה".³³

אולם גר זה שבא מארצות המערב בביקוריו בבתי הכנסיות של פוסטאט — וזה קרה דוקא בבית־כנסת הבבלים³⁴ — בשמעו בחג שמחת־תורה את המנגינה המזרחית הזאת התפעל ממנה ובדיקנות שהצטיין בה הנציח אותה עבור ספרייתו עם תוי הנוימות שהיו ידועות לו מתקופת היותו כומר או נזיר.

הואיל והמנגינה של שיר השירים נרשמה במאה הי"ד³⁵ וזו של קריאת התורה רק בשנת 1518,³⁶ הרי יש לראות את המנגינה הזאת שהיא מהתחלת המאה הי"ב כמוקדמת ביותר אצלנו.

30. עיי' ק. סיגטי במאמרו *Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter* ברבעון *Studia Musicologica*, ד', 1963, עמ' 151—152.

31. עיי' בספר *Codex Albensis*, הוצ' ז. פלווי—ל. מזאי, בודפשט, 1963, עמ' 49.

32. עיי' בספרו "אפהאם אליהוד", הוצ' מ. פרלמן, ניו־יורק, 1964, עמ' 57.

33. עיי' בספרו תולדות חג שמחת־תורה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 475.

34. עיי' ש. ד. גויטיין במאמרו בשם "בית־הכנסת וצידו לפי כתבי־ההגיונה", בארץ־ישראל, ז', תשכ"ד, עמ' 81—97.

35. עיי' ב. סבולצ'י במזכרת עמנואל לכבוד אברהם חיים לעף זצ"ל, בודפשט, תש"ז, עמ' 131—133.

36. עיי' י. סטוצ'בסקי בספרו הכליזמרים, ירושלים, תשי"ט, עמ' 18—19; ח. אבנארי בחוברת שלו *Studies in the Hebrew, Syrian and Greek Liturgical Recitative*, תל־אביב, 1963, עמ' 24.

על כך חייבים אנו תודה לגר צדק מלומד ונודד זה³⁷.
 "ה' שומר את גרים ברוך שמו לעד"³⁸.

הוספה

כאשר כתבתי על הופעת עבודתי לד"ר נחמיה אלוני, ענה לי מקמברידג' כי הוא מצא נוסח שני של הפיוט "מי על הר חורב העמיד" וגלה קטע אחר בצרוף מנגינה, עם תוי נוימות, שהיה שייך ללא ספק לאותו קובץ פיוטים ומנגינות בית הכנסת שאליו היה שייך גם כתב-היד אדלר.

37. בתעתיק הנוסח (אבנארי בתצליל, ד', תשכ"ד, עמ' 9) מצויות כמה טעויות, יתר על כן גם בהעתקתו של עובדיה ישנם אי דיוקים: בהבאה מקראית (ישעיה ס, א), שאבנארי השמיט אותה, הוא כותב "עלי" במקום "עליך". בנוסח הפיוט עסקו ח. אבנארי (מקודם: לוונשטיין) בקרית ספר, י"ט, תש"ב—תש"ג, עמ' 265; נ. אלוני בסיני, מ"ד, חוב' ב'—ג', תשי"ט, עמ' קס"א—קס"ה; א. יערי בספרו תולדות חג שמחת-תורה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 448 (מספ' 572), 474—475. יערי מוכיח שהסופר טעה הרבה בהעתקת הנוסח. "מכאן משמע שהסופר עצמו לא הבין את פירוש המלות בפיוט . . . שהסופר לא הבין מה שהוא כותב" (עמ' 475, הע' 4). ויפה ניחש. לשון הפיוט היה קשה קצת לגר שלמד עברית מקרוב. — מה שהוא כותב" (עמ' 475, הע' 4). ויפה ניחש. לשון הפיוט היה קשה קצת לגר שלמד עברית מקרוב. 38. עי' במגלת עובדיה בקרית ספר, ל', תשט"ו, עמ' 96; וב" Acta Orientalia Hung., ד', 1954, עמ' 276. פירוט זה נעלם מעיני י. פראוור בספרו תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, כרך א', ירושלים, תשכ"ג, עמ' 423—425.